

NĚKOLIK POZNÁMEK K POSESÍVNÍMU DATIVU VE STAROSLOVĚNŠTINĚ

Funkci a významu adnominálního dativu ve slovanských jazycích už byla věnována celá řada odborných prací, z nichž nejvýznamnější uvádím v bibliografii. Čteme-li však pozorně příklady užití posesivního dativu v některých pracích, nemůžeme si nevšimnout, že některé studie uvádějí bez rozlišení vedle sebe dvě strukturálně zcela odlišné konstrukce adnominálního posesivního dativu. Proto považuji za účelné udělat zde určité shrnutí a upřesnění, co je to vlastně posesivní dativ. Na tuto myšlenku mě přivedlo i zpracovávání staroslověnského materiálu, který právě vykazuje dva strukturálně zcela odlišné typy tohoto dativu.

1. Výskyt a původ

V současných slovanských jazycích, s výjimkou jazyků jihoslovanských, není adnominální posesivní dativ v čisté podobě zastoupen. V češtině je vlastní atributivní pojetí dativu rušeno slovesnou vazbou. To je dobře patrné, srovnáme-li genitivní a dativní konstrukci „*osuš slzy všech zarmoucených // všem zarmouceným*“. V obou případech jde o posesivní vztah, avšak u dativu pociťujeme převažující předmětový význam prospěchový, protože tu je ještě dosti těsné sepětí se slovesem (*osušit komu slzy*), kdežto v případě genitivní vazby spojení se slovesem neexistuje, genitiv má povahu jasně atributivní (*slzy koho, čí*). Zatímco *slzy lidí* je uzavřené syntagma, *slzy lidem* není syntagma úplné. Dativ zde má vazbu na dvě strany – ke slovesu i k substantivu.¹

¹ viz Zimek, R., K chápání posesivity. In: *Rusko-české studie*, Sborník VŠP v Praze, Jazyk a literatura II, Praha, 1960, s. 148–149; Piřha, P., Existuje dativ posesivní? *Slovo a slovesnost*, roč. 32, č. 2, s. 301–311.

V současné ruštině existují pouze ojedinělé případy adnominálního dativu, ale ten je vázán jen na určitá substantiva, např. *памятник Пушкину, я брат моей сестре* (u dativní konstrukce *памятник Пушкину* vyvstává otázka, zda nejde o konstrukci eliptickou za původní *памятник построенный Пушкину*).

V staroslověnštině byl funkční rozsah bezpředložkového dativu velmi široký. Zahrnoval nejen funkčně-sémantické jádro společné nynějšímu slovanskému dativu, ale i takové syntaktické příznaky, které jsou dnes specifické jen pro jednu či druhou část slovanských jazyků, nebo které zcela vyšly z užívání.²

Adnominální dativ se vyvinul pravděpodobně z indoevropského dativu volného, který je také nazýván *dativus sympatheticus*³. Je to dativ, který je závislý jak na slovesu, tak i na substantivu, stojí tedy na hranici mezi adnominální a adverbální funkcí. Proto ho A. Minčeva⁴ nazývá „двойно зависим дателен падеж“. Jde o dativní konstrukce typu: čes. *každému vyhrnuli rukáv*, sch. *materi nikad ne gleda u oči*, stsl. *начать оумзвати нозъ оученикомъ, отързи рабоу твоемоу семоу очи*.

Pro dativ v pozici adnominální je důležitá syntaktická funkce řídicího slova. Dativ závislý na jmenné části přísudku vyjadřuje jiný význam (tzv. dativ vztahový, známý všem slovanským jazykům, např. rus. *он мне брат*, čes. *bude mu dobrým otcem*) než dativ závislý na podmětu nebo předmětu (tzv. dativ přináležitosti nebo posesivní)⁵.

A. B. Pravdin považuje právě vztahový dativ za původní praslovanské užití dativu závislého na substantivu. Tento jev byl očividně obecně slovanský. Adnominální dativ vztahový v konstrukcích s *быти* je velmi rozšířen v staroruských památkách a rovněž se vyskytuje, i když v menší míře,

2 Viz Мразек, Р., Дателный падеж в старославянском языке. In: *Исследования по синтаксису старославянского языка*, Сборник статей, Прага, 1963, s. 225.

3 Tento termín vytvořil W. Havers, *Untersuchungen zur Kasusyntax der indogermanschen Sprachen*, Strassburg, 1911, a užívá jej i řada dalších lingvistů, např. Мразек, Р., op. cit., s. 240; Gallis, A., *Da li je srpskohrvatski adnominalni dativ pripadnosti (posesivni dativ) balkanizam?* In: *Зборник за филологију и лингвистику*, XVII/1, Нови Сад, 1974, с. 51–61.

4 Минчева, А., *Развој на дателния притежателен падеж в българския език*. София, 1964, с. 29.

5 viz např. Правдин, А. Б., К вопросу о праславянских значениях дательного падежа. *Вопросы языкознания*, 6, 1957, с. 81–82; Тагамлицкая, Г., О развитии некоторых значений дательного падежа в русском и болгарском языках. In: *Сборник Стоян Романски*, София, 1960, с. 145; Минчева, А., op. cit. s. 138–139.

v památkách staročeských. Kromě toho jak v památkách staročeských, tak i v staroruských je zaznamenáno užití dativu, které později mizí ze syntaxe těchto jazyků, nebo z něho zůstávají jen omezené reliktů v některých dialektech a většina funkcí tohoto dativu pak přechází na adnominální genitiv.

Posesivní čistě adnominální dativ se rozvinul v jižních slovanských jazycích, kde v bulharštině, makedonštině, srbsštině a chorvatštině setrvává dodnes, zejména u zájmen. Někteří lingvisté to označují jako balkanismus, s čímž celkem oprávněně nesouhlasí A. Gallis,⁶ který říká, že kdyby se měla připsat existence adnominálního dativu ve všech nebalkánských jazycích Evropy balkánskému vlivu, měli bychom práci s vlivem obrovských rozměrů, s příliš širokou sférou rozšíření.

Rozvoj tohoto dativu má své kořeny pravděpodobně v syntaxi pozdní latiny. V ní dochází díky hláskovým změnám k stírání rozdílů mezi genitivem a dativem a lze pozorovat nejistotu v jejich užívání.⁷ K užívání dativu Skok uvádí: „Dativ se upotřebil na solinském natpisima vrlo često za oznaku svrha ili posjeda pored genitiva“⁸ Ilustruje to příklady z nápisů 9.–10. stol.: *sub tempore Wissasclavo duci, uxor Mihaeli regi, Arca Juliano Pandurio, Arca Saturnino militi salonitano*. Genitiv se na těchto památkách objevuje velmi zřídka, mnohem častější je dativ. Podobně i při jazykovém rozboru jiné památky P. Skok říká: „Da se latinitet naših isprava osniva na sintaksi ne klasičkoga, nego kasnoga latinskog jezika, nesumnjivo dokazuje t. zv. dativus adnominalis, vrlo česta pojava u našim dokumentima. Genitiv se često zamjenjuje dativom: *filio Miroslavo mjesto Miroslavi, temporibus regi Chroatorum, magister filio Calendulo*.“⁹ Vliv balkánské latiny jako jazykového substrátu připouští i Gallis.¹⁰

Adnominální posesivní dativ (spolu s dativem subjektu a dativem objektu) byl zcela běžný ve staroslověnštině: *сѣмръть грѣшьникоу* (dat. subjektu), *ловць рѣвамъ* (dat. objektu), *мати емоу*, *въ има оученикоу* (dat. posesivní). Dativní posesivní konstrukce se používaly paralelně s genitivními: *лице забѣзихомъ има бога нашего* (PsSin 43,21) :: *что кестъ има богоу вашемоу* (Supr 21,2).

⁶ Gallis, A., op. cit., s. 59-60.

⁷ Viz Skok, P., *Pojave vulgarnolatskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Zagreb, 1915, s. 59-60.

⁸ Skok, P., op. cit. s. 80.

⁹ Skok, P. – Novak, V., *Iura Sancti Petri de Gomai* (Supetarski kartular). Zagreb, 1952, s. 247.

¹⁰ Gallis, A., op. cit., s. 60-61.

V jihoslovanské oblasti se adnominální dativ udržuje i v památkách pozdějšího období. O jeho užívání v jazyce valašských listin 14. a 15. století píše S. B. Bernštejn: „В грамотах встречаются многочисленные случаи употребления дательного в possessивном значении. Несомненно, что родительный принадлежности утратился ещё до разрушения старого синтетического строя, так как он был заменен дательным принадлежности.“¹¹

Posesivní adnominální dativ u substantiv si zachovává v jihoslovanských jazycích místy svou životnost až do dnešních dnů, o čemž svědčí doklady z některých bulharských a makedonských nářečí. V spisovné bulharštině a makedonštině je zachován adnominální dativ již jen u osobních zájmen, vzhledem k tomu, že v těchto jazycích zanikla substantivní flexe.

2. Významová analýza, aneb který typ dativu je vlastně posesivní

Cílem tohoto příspěvku není snaha podat plný přehled všech významů a významových odstínů adnominálního dativu. To bylo ostatně již na různých místech uděláno.¹² Zaměříme se zde pouze na tzv. dativ posesivní. K tomu bude nutné si alespoň velmi stručně definovat pojem posesivity. V této otázce opět narážíme na různě široké či úzké pojetí chápání této kategorie.¹³ Přikláním se více k užšímu pojetí, tedy k chápání posesivity jako specifického vztahu dvou substantí, z nichž logicky nadřazená je životná (posesor) a určitým způsobem disponuje druhou substantí (životnou nebo neživotnou, objektem posese). Pojem posesivity tedy odráží reálné vztahy vlastnictví, ovládnání, majetnictví, kdy schopnost vlastnit má pouze

11 Бернштейн, С. Б., *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*, том I. Москва – Ленинград, 1948, с. 305.

12 viz Мразек, Р., *op. cit.*; Минчева, А., *op. cit.*; *Категория possessивности в славянских и балканских языках*, Москва, 1989.

13 viz např. Zimek, R., K chápání posesivity. In: *Rusko-české studie*, Sborník VŠP v Praze, Jazyk a literatura II, Praha, 1960, s. 131-156; Мразек, Р., *op. cit.*; Минчева, А., *op. cit.*; Ivić, M., Genitivne forme srpskohrvatskih imenica i odgovarajuća pridevska obrazovanja sufikom -ov (-ev, -ovljev, -evljev), -in u odnosu „kombinatoričnih varijanata“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. X, 1967, s. 257-262; Иванова, Т. А., О содержании категории притяжательности. *Вестник Ленинградского университета*, Н. 8, 1975, с. 171-174; *Категория possessивности в славянских и балканских языках*, Москва, 1989, a další.

životná substance. Není-li splněna podmínka substančnosti u objektu posese, jde o vztah jiný než posesivní.

Vezměme si tedy vedle sebe dva typy staroslověnských příkladů, u nichž u obou je splněna podmínka životnosti logicky nadřazené substance, tedy posedora, a podmínka substančnosti objektu posese:

- a) что же видиши сжъць въ очесе братоу своемуу Sav Mt 7,3; сѣинъ маринъ і братръ же иѣкову і осни і юдѣ і симонуу Zogr Mr 6,3; въ оно время пришѣдъ исусъ въ земляхъ гердгесинномъ Sav Mt 8,28; и оуче воиномъ лжштж обнажанемъ Supr 437,25;
- b) аще съи вѣдѣлъ господинъ храмоу въ кжнѣ ноцѣ татъ придетъ Ostr Mt 24,43; господѣ же селоу томоу елинзиинѣ вѣаше Supr 12,5.

Vidíme, že v příkladech pod (a) vystupují v dativu logicky nadřazené, životné substance, tedy posesoři, zatímco v příkladech pod (b) vystupují v dativu neživotné objekty posese. V řeckých předlohách všech uvedených příkladů stojí na příslušném místě genitiv. Řada studií věnovaných dativu nerozlišuje tyto dva strukturálně odlišné typy a uvádí příklady obou typů vedle sebe jako doklady dativu posesivního. Pokusme se tedy vymežit, který z obou typů si více zasloužil být posesivním dativem nazýván.

Jako pomocník při rozhodování nám mohou posloužit jiné vyjadřovací prostředky běžně s posesivitou spojované, tedy genitiv posesivní a posesivní adjektiva. V obou případech je logicky nadřazený posesor formálně podřazený, závislý na řídícím substantivu označujícím objekt posese, např. gen. *dům přítele Petra*, nebo poses. adj. *Petrův dům*. Tomu tedy odpovídají staroslověnské příklady typu (a), kdy označení posedora je v dativu. Právě v těchto konstrukcích vyplývá posesivní význam ze samotné syntaktické vazby, zatímco v příkladech typu (b) je posesivní význam obsažen v sémantice řídícího substantiva. Je-li zachována podmínka životnosti, není v konstrukcích typu (a) pro substantivum v dativu žádné sémantické omezení. Mohou tam stát jak jména obecná, tak i jména vlastní (viz uvedené příklady).

V konstrukcích typu (b) může stát substantivum označující „posedora“ v jakémkoliv pádě v závislosti na větné konstrukci, rekcii slovesa apod., nicméně nejčastěji bývá v nominativu vzhledem k tomu, že se hojně vyskytuje zejména v konstrukcích se slovesem *бъити*. Termín „posesor“ je v uvozovkách, protože se většinou jedná o širší vztah, jehož součástí může být i posese. Pro takto šířeji chápanou posesivitu lze vymežit sémantický okruh „posesorů“. Jedná se vždy o *obecná* jména s lexikální sémantikou osob, v základu jejichž významu je nějaký vztah – přibuzenský nebo sociální, a v rámci toho jsou pak pro posesivitu nejnvýznamnější substantiva,

кterá přímo obsahují sémantiku vlastnění, ovládnání, určité nadřazenosti (např. *господинъ виноградоу, начальникъ словеси, въсѣкомоу сжществуу сздѣтель, старъишина арианомъ, ...*). V těchto konstrukcích nemůže stát na místě „posesora“ nikdy jméno vlastní: * *азъ есмь дворады хранинъ*.

Na základě výše uvedeného rozboru tedy doporučuji užívat termínu *posesivní dativ* pouze pro konstrukce typu (a), zatímco u konstrukcí typu (b) posesivita nevyplývá ze samotného charakteru syntaktické konstrukce, ale jedná se jen o adnominální atributivní užití dativu.

Literatura:

- БЕРНШТЕЙН, С.Б., *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии*, том I, Москва – Ленинград 1948.
- GALLIS, A., Da li je srpskohrvatski adnominalni dativ pripadnosti (posesivni dativ) balkanizam?, In: *Зборник за филологију и лингвистику*, XVII/1, Нови Сад 1974, с. 51–61.
- HAVERS, W., *Untersuchungen zur Kasussyntax der indogermanischen Sprachen*, Strassburg 1911.
- ИВАНОВА, Т. А., О содержании категории притяжательности. *Вестник Ленинградского университета*, Н. 8, 1975, с. 171–174.
- IVIĆ, M., Genitivne forme srpskohrvatskih imenica i odgovarajuća pridevska obrazovanja sufixom -ov (-ev, -ovljev, -evljev), -in u odnosu „kombinatoričnih varijanata“. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. X, 1967, s. 257–262.
- Категория посессивности в славянских и балканских языках*, Москва, 1989.
- МИНЧЕВА, А., *Развой на дателния притежателен падеж в българския език*, София 1964.
- МРАЗЕК, Р., Дателный падеж в старославянском языке, In: *Исследования по синтаксису старославянского языка*, Сборник статей, Praha 1963, s. 225–261.
- ПЕНКОВА, П., Към относителната хронология на притежателния дателен, In: *Изследвания върху историята и диалектите на българския език*. (Сборник в памет на чл.-кор. Кирил Мирчев), София 1979, с. 281–285.
- PIŤNA, P., Existuje dativ posesivní? *Slovo a slovesnost*, roč. 32, č. 2, s. 301–311.
- ПРАВДИН, А. Б., К вопросу о праславянских значениях дательного падежа, *Вопросы языкознания*, 6, 1957, с. 80–83.
- SKOK, P., *Pojave vulgarnolatinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, Zagreb 1915.
- SKOK, P. – Novak, V., *Iura Sancti Petri de Gomai (Supetarski kartular)*, Zagreb 1952.

Slovník jazyka staroslověnského, Praha 1958–1997.

ТАГАМЛИЦКАЯ, Г., О развитии некоторых значений дательного падежа в русском и болгарском языках, In: *Сборник Стоян Романски*, София 1960, с. 145–167.

ТОПОЛИЊСКА, З., Дативниот однос и кирилometодиевското јазично наследство, In: *Кирило–Методиевскиот (старословенскиот) период и Кирило–Методиевската традиција во Македонија*, Скопје 1988, с. 153–158.

ZIMEK, R., K chápání posesivity, In: *Rusko-české studie*, Sborník VŠP v Praze, Jazyk a literatura II, Praha 1960, s. 131–156.